

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ТА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.9:316.285

Г.В. АНТОНОВ

Національний університет внутрішніх справ

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ

Досліджений генезис теорії соціального конфлікту.

В інформаційному суспільстві, до якого просувається Україна й яке постає не лише як всеосяжна розгалужена мережа, але й як суспільство, що безперервно навчається, освіта набуває першорядного значення. З галузі, що обслуговує суспільство, вона перетворюється на основоположну функцію держави, бо її завданням стає підготовка професіонала, творчої особистості, здатної навчатися все життя і орієнтуватися у швидкоплинних умовах сьогодення.

Система освіти у порівнянні з іншими соціальними інститутами відрізняється розмаїттям функціональних, рольових, міжособистісних, міжгрупових взаємозв'язків. Вони складні, неоднозначні, тісно переплетені, іноді заплутані, оскільки охоплюють педагогічну, соціальну, психологічну, економічну, юридичну та багато інших сфер життєдіяльності. У такому розмаїтті стосунків стає немимим зіткнення інтересів, настанов, думок, позицій, потреб людей, що виражаються в конфліктах, котрі часто мають дуже руйнівні (деструктивні) наслідки.

Адекватність сприйняття конфлікту, готовність до всебічного обговорення проблем, створення атмосфери взаємної довіри та спільна діяльність щодо розв'язання проблем, які існували, сприяють перетворенню деструктивного конфлікту в конструктивний, а вчорашніх опонентів – у співпрацівників. Успішно розв'язаний конфлікт сприяє поліпшенню психологічного клімату в колективі, зростанню взаєморозумінню. Досвід, отриманий у ході розв'язання конфлікту, може бути успішно застосований в інших конфліктних ситуаціях.

Конфлікти можна не тільки попереджувати, розв'язувати, але й прогнозувати. Добре володіння технологіями управління та розв'язання конфліктів потребує аналізу та осмислення, передусім, сутності конфлікту. З огляду на це *метою статті* є дослідження генезису теорії соціального конфлікту як джерела і передумови створення концепції, визначення принципів, підходів педагогічного управління конфліктами.

Достатньо відомим є той факт, що конфлікти (від латинського *conflictus* – зіткнення) – зіткнення сторін, думок, сил – це постійні супутники людського буття та суспіль-

ного розвитку. Хоча конфлікти існували завжди - з моменту появи людини і початку її взаємин з оточенням - конфліктологія як наука виникла порівняно недавно – в другій половині ХХ століття. Як зазначають дослідники, до найбільш значущих проблем, які до кінця не розв'язані в науковій конфліктологічній літературі, відносяться труднощі з визначенням поняття “конфлікт” [1-8].

У сучасній теорії конфліктів можна виділити п'ять основних точок зору щодо цього [8]:

- соціобіологічна, за якою конфлікт притаманний людині, як і всім тваринам; вона спирається на теорію природного відбору;
- соціально-психологічна, коли конфлікти пояснюються через теорію напруженості;
- класова, яка стверджує, що соціальний конфлікт відтворюється суспільствами з певною соціальною структурою;
- функціоналістська, відповідно до якої конфлікт є спотворенням, дисфункціональним процесом у соціальних системах;
- діалектична, у відповідності з якою конфлікт є функціональним для соціальних систем.

Так, у рамках діалектичного підходу, якого дотримується більшість науковців, конфлікт розглядається як об'єктивне, закономірне, природне соціально-психологічне явище в житті людини та суспільства. Безконфліктного суспільного буття бути неможливо, оскільки за своєю суттю воно є безперервним процесом виникнення та розв'язання різного роду протиріччів, суперечностей особистостей і соціальних груп.

Для сучасних наукових підходів очевидна не лише неусуненість конфліктності в суспільстві, але й конструктивна, позитивна місія конфліктів у розвитку особистості та соціуму. Позитивне розв'язання конфлікту є завжди кроком уперед, а отже, духовним збагаченням людини чи поштовхом до суспільного розвитку. Проте до конфліктів, які пов'язані з сильними психологічними напруженнями, переживаннями, люди, як правило, ставляться негативно. Часто у них немає точного та ясного уявлення про конфлікт, і будь-яке зіткнення (скандал, свару, бійку тощо)

розглядають як конфлікт.

Як правило, сутність конфлікту визначається через протиріччя як найбільш загальне поняття. Однак протиріччя і конфлікт не можна ототожнювати, оскільки всі конфлікти завжди мають у своїй основі розходження, суперечності, але не всі суперечності вже є конфліктами. Суперечності в світі досить природні. Більш того, відмінності, суперечності, несумісності часто є передумовами для життя та розвитку. Таким чином, протиріччя, протилежності, відмінності – це необхідні, але не достатні умови конфлікту. Протилежності і протиріччя перетворюються в конфлікт, коли починають взаємодіяти сили, що виступають їх носіями. Отже, конфлікт – це прояв об'єктивних і суб'єктивних протиріч, що виявляються в протиборстві їх носіїв.

Близькими до поняття конфлікту є такі поняття, як змагання, конкуренція, в яких також має місце протиборство сторін, але воно, на думку І.В. Ващенко, як правило, не є загостреним до ступеня ворожнечі, а якщо така ворожнеча й має місце (при конкуренції один виграє лише в тому випадку, якщо інший програє), то вона не переходить в обопільні дії, що шкодять законній поведінці та діяльності іншої сторони. При цьому дії сторін позитивні, кожна діє, прагнучи досягти успіху й тим самим обійти суперника (правда, виникнення конфлікту не виключається в ході цих дій) [4]. Отже, змагання, конкуренція і конфлікт не є синонімами, це не ідентичні поняття, хоча змагання і конкуренція можуть перерости в конфлікт.

Поняття конфлікту тісно пов'язано з поняттям “сумісність”, що має два полкуса: позитивний (сумісність) виявляється в згоді, взаємозадоволенні; негативний (несумісність) – у конфлікті. Згода чи конфлікт можуть бути не лише наслідком сумісності або несумісності, але й їх причиною: ситуаційні прояви згоди сприяють підвищенню сумісності, виникнення конфліктів – її зниженню [4].

Досить часто конфлікт ототожнюють з поняттям суперечки. Це не зовсім вірно, оскільки суперечка – це публічне обговорення проблем, що цікавлять учасників, викликане бажанням як можна глибше, ґрунтовніше розібратися в проблемах, що обговорюються. Отже, це зіткнення різних точок зору в процесі доводу та спростування. Неоднозначне поняття конфлікту породжує багато визначень конфлікту. Наведемо приклади деяких з них.

Так, Н.В. Гришина розглядає конфлікт “як реакцію людей на перешкоди на шляху досягнення різних видів спільної діяльності, на поведінку інших, яка не відповідає сподіванням, а також як реакцію на основі несумісності характерів, розбіжностей культурних засад і потреб” [9]. Тут конфлікт розглядається з точки зору перешкод, що заважають досягненню позитивних результатів спільної діяльності. К.О. Абульханова-Славська визначає конфлікт таким чином: “З інструментальної точки зору конфлікт виступає як один із засобів самоствердження, подолання тенденцій, які заперечує особистість. Конфлікт можна розуміти і як процес: у цьому випадку він являє собою ситуацію незнайденого виходу, розвитку дій на шляху пошуку засобів стабілізації стосунків. У тактичному плані конфлікт – це один із крайніх засобів урегулювання міжособистісних відношень” [10, с.24].

Ряд дослідників (В.М. Афонькова, А.І. Алексеева, А.Д.

Сергодєєв, М.Ф. Феденко та інші) визначають конфлікт як зіткнення поглядів, інтересів, настанов особистості і передбачають при цьому боротьбу як засіб розв'язання конфліктів [11, 4].

Н.Д. Левітов говорить про конфлікт як внутрішню боротьбу: “Людина напружено гадає, порівнює різні мотиви, вона бореться з собою. Ця внутрішня боротьба завжди відбиває зовнішні, об'єктивно дані протиріччя, конфлікти” [4, с.41]. О.Г. Ковальов, О.В. Лунева, В.С. Мерлін, О.О. Хорошилова, Р.Х. Шакурова та інші підходять до визначення конфлікту як протиріччя. Зокрема, В.С. Мерлін під психологічним конфліктом розуміє “стан більш або менш тривалої дезінтеграції особистості, що виражається в загостренні існувавших раніше чи у виникненні нових протиріч між різними сторонами, властивостями, відношеннями та діями особистості” [12, с.103]. О.Г. Ковальов відмічає: “Конфлікт – це протиріччя, яке виникає між людьми у зв'язку з розв'язанням тих чи інших соціальних питань або питань особистого життя” [13, с.129].

На думку О.О. Єршова, “конфлікт як гранична форма негативних взаємин загострює всі протиріччя і непорозуміння, підвищує емоційну збудливість і психічну напругу конфліктуючих осіб усього колективу” [14, с.38]. А.Я. Анцупов показує, що “міжособистісний рольовий конфлікт виникає на основі невідповідності рольової структури діяди взаємодії вимогам актуальної ситуації та виявляється в перебудові рольових взаємин” [1, с.5]. Р. Кричевський розглядає конфлікт як дисгармонію міжособистісних стосунків [7], а А. Ішмуратов – як хворобу стосунків [15].

А.Я. Анцупов і А.І. Шипілов спробували зіставити різні визначення конфлікту в психології. Проаналізувавши 52 визначення у вітчизняній науці, вони зробили висновок про відсутність загальноприйнятого розуміння конфліктів. Визначення внутрішньо особистісного конфлікту спирається на два ключових поняття: в одних визначеннях він трактується як протиріччя між різними сторонами особистості, в інших – як зіткнення, боротьба особистісних тенденцій. Узагальнення міжособистісних конфліктів дозволило виділити наступні їх основні властивості наявність протиріччя між інтересами, цінностями, цілями, мотивами як основа конфлікту; протидія суб'єктів конфлікту; прагнення будь-якими способами нанести максимальну шкоду опоненту, його інтересам; негативні емоції та почуття по відношенню один до одного [2].

З урахуванням виключної складності, рухливості, багатомірності конфлікту, багато дослідників відмовляються від спроби пошуку лапідарної його формули (означення), а дають розгорнуте означення через перелік найважливіших ознак, без яких конфлікт не існує [5, 16]:

- біполярність - наявність і протистояння, як мінімум, двох сторін. Ними можуть бути різноспрямовані особистісні тенденції (у внутрішньо особистісному конфлікті), індивіди (у міжособистісному конфлікті), групи (у міжгруповому конфлікті), а також класи, держави, навіть культури. Але розвиток конфлікту можливий у ситуації, коли реально існують два супротивника;

- активність, спрямована на подолання протиріччя. Ця активність може називатися “зіткнення”, “несумісність”, “протидія”, “боротьба” тощо;

- носій конфлікту – суб'єкт чи суб'єкти.

Виділення інваріантних характеристик конфлікту (тобто таких, що зустрічаються в різних трактуваннях конфлікту), на думку Н.В. Гришиної, дозволяє накласти обмеження на рамки його предметного поля і розглядати конфлікт "як біполярне явище – протистояння двох начал, що виявляє себе в активності сторін, спрямованої на подолання протиріччя, причому сторони конфлікту представлені активним суб'єктом (суб'єктами)" [5, с.17].

У сучасній науковій думці наголошується на необхідності педагогізації конфліктологічного знання, оскільки недооцінка значущості педагогічного аспекту конфліктології істотно збіднює її зміст і обмежує можливості впливу на конфліктогенне середовище суспільства [17, 18]. При цьому підкреслюється, що педагогічні конфлікти мають певні особливості. Серед останніх М.М. Рибаківа відмічає такі [19]:

- професійна відповідальність учителя за педагогічно правильне розв'язання ситуації: адже школа – модель суспільства, де учні засвоюють соціальні норми стосунків між людьми;

- учасники конфліктів мають різний соціальний статус (учитель – учень), чим і визначається їх різна поведінка в конфлікті;

- різниця у віці та життєвому досвіді учасників розводить їх позиції в конфлікті, породжує різну ступінь відповідальності за помилки при їх розв'язанні;

- різне розуміння подій та їх причин учасниками (конфлікт "очима вчителя" і "очима учня" бачиться по-різному), тому вчителю не завжди легко зрозуміти глибину переживань дитини, а учню – справлятися зі своїми емоціями, підкоряти їх розуму;

- присутність інших учнів при конфлікті робить їх зі свідків учасниками, а конфлікт набуває виховний смисл і для них; про це завжди приходиться пам'ятати вчителю;

- професійна позиція вчителя в конфлікті зобов'язує його взяти на себе ініціативу в його розв'язанні і на перше місце взяти поставити інтереси учня як особистості, що формується;

- будь-яка помилка вчителя при розв'язанні конфлікту породжує нові ситуації та конфлікти, в котрі включаються інші учні;

- конфлікт у педагогічній діяльності легше попередити, чим успішно розв'язати.

Таким чином, проведене нами дослідження сутності конфліктів дозволяє зробити такі висновки.

Конфлікт – це складне, багатогранне явище в системі людських взаємин. Сьогодні не існує загальноновизнаного поняття конфлікту; в науковій літературі конфлікти характеризуються за різними аспектами, спектр яких досить широкий: психологічний (внутрішньоособистісний) та інтерактивний антагонізми; уявлення про реакції людей на якийсь невідповідності; змагання, конкуренція, протидія, боротьба (внутрішня та зовнішня); зіткнення, протилежність, суперечності, несумісність поглядів, настанов, мотивів, цілей, інтересів; засіб самоствердження або нанесення шкоди іншим чи, навпаки, шлях урегулювання взаємин тощо. Спільним у різних трактуваннях конфлікту є наявність інваріантних ознак конфлікту: біполярність як протистояння двох начал; активність, спрямована на подолання суперечності; наявність суб'єкта або суб'єктів як носіїв конфлікту.

Подальший розвиток і застосування цього терміну визначається рівнем аналізу цього явища (соціально-філософським, соціологічним, соціально-психологічним, психолого-педагогічним тощо), а також тим, у яких сферах буття та пізнання розгортається протиріччя, який характер сторін, що протистоять одна одній, як відбувається їх взаємодія тощо. Психолого-педагогічне дослідження в сфері конфліктів необхідно проводити на основі існуючих широких уявлень про сутність конфлікту взагалі, додаючи до отриманих визначень характерні ознаки можливих різновидів конфліктів у соціально-педагогічній практиці.

З огляду на вище зазначене перспективними напрямками для подальшого педагогічного дослідження є: визначення різновидів конфліктних відношень (типології конфліктів); вивчення можливостей управління конфліктами в колективах; аналіз існуючих підходів до формування конфліктологічної компетентності тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анцупов А.Я., Мальшев А.А. Введение в конфликтологию. –К.: МАУП, 1996. –104 с.
2. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Проблема конфликта: аналитический обзор, междисциплинарный библиографический указатель. –М.: ГАВС, 1992. –230 с.
3. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: Учебник. –М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. –591 с.
4. Ващенко І.В. Конфлікти: сучасний стан, проблеми та напрямки їх вирішення в органах внутрішніх справ. Монографія. –Харків: "ОВС", 2002. –256 с.
5. Гришина Н.В. Психология конфликта. –СПб.: Питер, 2003. –464 с.
6. Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония. –К.: Политиздат Украины, 1989. –175 с.
7. Ложкин Г.В., Пов'якель Н.И. Практическая психология конфликта: Учебное пособие. –К.: МАУП, 2002. –256 с.
8. Психология и педагогика: Учебное пособие /Под ред. А.А. Бодалева, В.И. Жукова, Л.Г. Лаптева, В.А. Сластенина. –М.: Изд-во ин-та психотерапии, 2002. –585 с.
9. Гришина Н.В. Если возникает конфликт // Психология в управлении. –Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. –С.37-55.
10. Абульханова-Славская К.А. О путях построения типологии личности // Психологический журнал. –1983. –Т.4. –№ 1. –С.14-29.
11. Алексеева М.И. Педагогический конфликт очима психолога // Конфлікти у педагогічних системах. –Вінниця: ВДТУ, 1997. –С.16-18.
12. Мерлин В.С. Психологические конфликты // Проблемы экспериментальной психологии личности: Ученые записки Пермск. пед. ин-та. –Пермь: ППИ, 1970. –Т.77. –С.103-164.
13. Ковалев А.Г. Коллектив и социально-психологические проблемы руководства. –М.: Политиздат, 1978. –280 с.
14. Ершов А.А. Личность и коллектив. Межличностные конфликты в коллективе и их разрешение. –Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. –39 с.
15. Ішмуратов А.Т. Конфлікт і згода. Основи когнітивної теорії конфліктів. –К.: Наук. думка, 1996. –190 с.

16. Ложкин Г. Зарождение и развитие идей конфликта // Персонал. – 2001. – № 4. – С.25-28.

17. Белкин А.С., Жаворонков В.Д., Зимица И.С. Конфликтология: наука о гармонии. – Екатеринбург: Глаголь, 1995. – 93 с.

18. Журавлев А.Л. Основы педагогической конфлик-

тологии. – М.: РПА, 1995. – 84 с.

19. Рыбакова М.М. Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе. – М.: Просвещение, 1991. – 128 с.

Надійшла до редколегії 28.11.2004

АНТОНОВ Г.В. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОНЯТИЯ СОЦИАЛЬНОГО КОНФЛИКТА

Исследован генезис теории социального конфликта.

***

ANTONOV G.V. PSYCHOLOGO-PEDAGOGICAL ASPECTS OF SOCIAL CONFLICT CONCEPT

Genesis of the theory of the social conflict is investigated.

І.О. ВІДЕНЄЄВ

канд. психол. наук

Національний університет внутрішніх справ

УДК 159.922.73:364.272

ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВІДНОСИН І СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ У ДІТЕЙ, ЯКІ ВЖИВАЮТЬ ТОКСИЧНІ РЕЧОВИНИ

Досліджена соціальна пристосованість, особливість реакцій на фрустрацію й способів виходу із ситуацій перешкоди в дітей, що вживають токсичні речовини.

Масштаби поширення токсикоманії в суспільстві в цілому й серед неповнолітніх зокрема, є в сучасному українському суспільстві проблемою, яка не тільки не знижується, але стає все гострішою та актуальною. Якщо для групи населення середнього віку характерне зловживання алкоголем, то для підлітків і дітей стає більш властивим споживання наркотиків і токсикантів.

Така ситуація насторожує педагогів, психологів, працівників правоохоронних органів, бо саме від цього періоду життя людини у значній мірі залежить її майбутнє. Організм дитини має підвищену чутливість до негативного впливу токсичних речовин. А ушкодження головного мозку й внутрішніх органів, що наступають внаслідок споживання різних хімічних речовин, найчастіше виявляються необоротними й приводять до формування важко виліковного захворювання – токсикоманії.

Слід зазначити, що при всій масштабності зрушень, що відбуваються в здоров'ї дітей у зв'язку з токсикоманізацією, сам цей процес для дорослих, відповідальних за оздоровлення, виховання та позитивну соціалізацію дітей, має багато в чому "латентний" характер. Це значить, що ми найчастіше не контролюємо й не попереджаємо розвиток негативних тенденцій токсикоманізації серед дітей, а відслідковуємо й шукаємо рішення для численних, уже багато в чому запущених її наслідків.

Проблемою дослідження токсикоманії серед непов-

нолітніх займалися А.Е. Лічко, А.Н.П'ятницька, О.М. Бандурка, Л.М. Заленська, М.М. Смолякова [1-2] та інші.

Основним токсичним агентом, що використовують діти, є засоби побутової хімії, що містять ароматичний вуглевод, і які є більше доступними і дешевими у порівнянні з іншими токсичними й наркотичними речовинами. Найпоширенішими є клеї "Момент", бензин, розчинники, плямовивідники тощо [3].

Метою роботи є дослідження соціальної пристосованості, особливості реакцій на фрустрацію й способів виходу із ситуацій перешкоди в дітей, що вживають токсичні речовини. Використовувалися методика рисункової фрустрації Розенцвейга (варіант методу рисункової фрустрації Розенцвейга для обстеження дітей), а також методика Рене Жіля.

Дослідження проводилося в приймачі-розподільнику для неповнолітніх при УМВС України в Кіровоградській області з групою з 25-х дітей у віці від 8 до 11 років, що вживають токсичні речовини. Групою порівняння виступили 25 школярів 3-х й 5-х класів шкіл Кіровограда.

У результаті проведення дослідження за допомогою методики Рене Жіля в групі дітей з нормативною поведінкою і дітей, що вживають токсичні речовини, відзначається більш виражене позитивне відношення до матері, ніж до батька, високі показники по шкалах: допитливість, доміантність, товариськість, і соціальна адекватність, яка